

Андрій Степанов

Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

ФЕНОМЕН НІГІЛІЗМУ У ФІЛОСОФСЬКО-ЕТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

У статті розглянуто феномен нігілізму в контексті філософії постмодернізму. Досліджено погляди виразників філософської парадигми постмодернізму на предмет нігілізму. Доведено, що сутність постмодерністської концепції нігілізму полягає в тому, що феномен нігілізму перебуває в континуумі всіх сторін життя сучасної культури, пронизує структуру будь-якого сучасного суспільства, виступає певним способом існування, переходить або мутує в нові форми, адаптовані до сучасних реалій.

Нігілізм під кутом зору філософського постмодернізму віддзеркалює кризовий стан основних культурних цінностей, проявами якого є моральний релятивізм, насильство, відчуження, абсурд. Дослідження феномену нігілізму крізь призму філософського дискурсу постмодернізму є актуальним завданням для вирішення проблем дегуманізації, саморуйнування, байдужості й втрати сенсу в сучасному світі.

Феномен нігілізму в спектрі філософії постмодернізму ґрунтовно розробляється як зарубіжними, так і вітчизняними авторами. З числа перших можна виділити такі персоналії в сучасному західноєвропейському філософському дискурсі, як Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Ж. Бодрійяр, А. Глюксман, Ж. Ліповецкі та ін. Серед вітчизняних авторів концепцію постмодерністського нігілізму досліджують: Т. Лютий, П. Козловський, В. Кремень та ін.

Мета статті – розкрити природу феномену нігілізму крізь призму філософсько-етичної традиції постмодернізму.

Постмодернізм – багатозначний і динамічно рухливий залежно від історичного, соціального і національного контексту комплекс філософських, епістемологічних, науково-теоретичних і емоційно-естетичних уявлень. Перш за все, постмодернізм виступає як характеристика певного менталітету, специфічного способу світосприйняття, світовідчуття і оцінки як пізнавальних можливостей людини, так і її місця і ролі в навколишньому світі. Постмодернізм пройшов довгу фазу первинного латентного формоутворення, яка датується приблизно з кінця Другої світової війни, і лише на початку 80-х рр. був усвідомлений як загальноестетичний феномен західної культури і теоретично відрефлексований як специфічне явище у філософії, естетиці й літературній критиці. Постмодернізм синтезував теорію постструктуралізму, практику сучасного мистецтва і зробив спробу дати цьому пояснення як «новому баченню світу» [1, с. 207-208].

Перша спроба застосувати поняття «нігілізм» до характеристики філософії належить Ліотару («Постмодерний стан», 1979). Але вона не стала успішною, оскільки супроводжувалася низкою неузгодженостей, насамперед історико-філософських. Якщо в мистецтві постмодернізм, як правило, означає відштовхування від традицій художнього авангарду, котрий має досить чіткі хронологічні межі, то у філософії так і не вдалося дійти згоди стосовно того, що розуміти під «модерном», «епохою модерну». Наприклад, Вельш налічує принаймні шість варіантів розуміння цього поняття сучасними філософами. Така невизначеність призводить до неефективності поняття «постмодернізм», оскільки префікс «пост-» містить неоднозначні хронологічні імплікації. Зрештою, певна некоректність поняття «філософський постмодернізм» (постмодерн) була визнана самим Ліотаром

у працях кінця 80-х рр. ХХ ст. Для позначення плюралістичних орієнтацій сучасної філософії більш придатним є термін «постструктуралізм», котрий часто вживається як синонім філософського постмодернізму [2, с. 501-502].

У сучасній філософії, культурології і психології європейський нігілізм другої половини ХХ ст. може асоціюватися з рядом інтелектуальних феноменів: 1) з теоретичними установками, властивими певній генерації європейських мислителів: так, стиль Фуко, ззовні відповідаючи позитивістським критеріям (робота з численними архівними документами, первинними текстами тощо), базований на пафосному нігілізмі відносно розуміння фактів у позитивізмі; 2) з пафосним інтелектуально-аксіологічним поворотом, який здійснюється постмодернізмом; 3) з масовими явищами психо-невротичного і патологічно-деструктивного порядку [3].

Визначальну роль у справі формування постмодерністської філософії відіграли ідеї відомих французьких постструктуралістів: Бодрійяра, Лакана, Фуко, Дельоза, Барта, Ліотара та ін. Свій початок ці ідеї брали у філософських вченнях релятивізму й нігілізму, які, як вказано вище, проходять через всю історію філософської думки, починаючи від Античності (софісти, скептики, кініки, еклектики) аж до західноєвропейського ірраціоналізму ХІХ – ХХ ст.

Проголошений Ніцше нігілізм характеризує специфіку постмодерністської філософії, яка, за визначенням Ліотара, представляє собою «війну цілому». Все те, що так чи інакше відображає дух цієї інтелектуальної течії, проголошується актуальним і сучасним. І навпаки, прояви класичної філософської культури розглядаються як віджилі і застарілі форми думки. Вихідним і найбільш вагомим для постмодерністських інтерпретацій пунктом філософської доктрини Ф. Ніцше є його неприйняття будь-якої метафізичної концепції, що претендує на повне, всеосяжне пояснення сфери реальності, яка розглядається. Особливо важливі для розуміння постмодерністських ідей погляди Ф. Ніцше на нігілізм, на його сутність і можливості подолання. В багатьох випадках це пов'язано з тим, що існує уявлення про постмодернізм як найбільш радикальну форму нігілізму. Підґрунтям для такої точки зору є той факт, що якщо всі попередні негативні світоглядні концепції, відкидаючи одні «вищі» цінності, зводять на їх місце інші, то постмодернізм взагалі відмовляється від будь-яких «вищих» цінностей. Насправді, у постмодерністів радше йдеться про якісно новий підхід до цінностей, про переоцінку значення ключових категорій, за допомогою яких ми звикли сприймати й описувати реальність.

Філософія нігілізму у Ніцше поставала з проблеми цінностей. У той самий спосіб розгортає її і Дельоз, вважаючи оціночні критерії не абсолютним, відносним чи утилітарним утворенням, а розрізняльним началом, на основі якого виростає критика і творчість. Критика не прагне помсти й агресивних поновлень рівноваги; вона протистоїть «філософському судилищу» та «філософському ремісництву». Традиційні етичні категорії «високого» і «низького», постульовані як цінності (з чим, до речі, боровся Ніцше, виявляючи генеалогію понять «добра» і «зла»), є моментом розрізнення, стаючи підґрунтям цінності [4, с. 276].

З'ясуємо зміст поняття «нігілізм» у філософії Дельоза. В цьому контексті слід проаналізувати працю французького мислителя «Ніцше». В процесі відстеження смислового навантаження феномену нігілізму Дельоз спирається на вчення Ніцше про «волю до влади», розробляючи власну концепцію утвердження життя. В цьому контексті Дельоз визначає дві категорії сил, які складають трансцендентальне поле: 1) сили, які діють (активні); 2) сили, які протидіють. Природу «волі до влади» філософ бачить в тому, щоб творити і віддавати: «Влада – це не те, чого прагне воля, це те, що прагне у волі» [5, с. 36]. У волі народжується розрізнення ствердження і заперечення.

Ствердженню Дельоз приписує множинність, а запереченню – єдиність, моністичність. Реактивні сили і воля до заперечення отримали перемогу у філософії Сократа і породили християнський нігілізм. «Воля до влади» з тих пір стала означати не волю до творчості, але волю до влади, жадання панування. Дельоз виділяє три етапи тріумфальної ходи нігілізму. На першому етапі все зло переноситься на все, що активне. На другому етапі з'являється відчуття нечистого сумління. Реактивні сили заглиблюються у власну провину. На третьому етапі виникає аскетичний ідеал, що виражає сублімацію підлеглих життєвих сил. Вищі цінності обіцяють порятунок лише реактивним, найслабшим формам життя. Перший, другий і третій етапи відповідають іудаїзму і християнству. В результаті народжується союз Бога, який, з точки зору Дельоза, насправді є порожнім поняттям, і Людини, що виступає як слабка, підвладна власним вигадкам істота.

На четвертому етапі сповіщається смерть Бога. Спочатку ця подія видається суто релігійною драмою, яка розігрується між Богом, як його тлумачать іудеї, і Богом, як його уявляють християни. Услід за Ніцше Дельоз звинувачує апостола Павла в тому, що він вкладає в основу християнства ідею, згідно з якою Христос прийняв смерть за гріхи людей. За часів Реформації смерть Бога стає внутрішньою справою людини і Бога. Це триває до того дня, коли людина усвідомлює, що саме вона вбила Бога. Людина хоче логічного кінця цієї смерті, сама хоче стати Богом, посісти його місце. На цьому етапі нігілізм лише змінює форму. Вищі божественні цінності замінюються цінностями людськими. Мораль утверджується замість релігії. Користь, прогрес, історія займають місце божественних цінностей.

У цих міркуваннях Дельоза помітно вплив ідей Штірнера, який вважав визнання етичних цінностей одним із проявів релігійного світорозуміння, яке потрібно подолати. Панування моральності Штірнер ототожнював з пануванням чужих для людини зовнішніх сил. Коли стає зрозуміло, що спроби обійняти реальність цілком беззмістовні, оскільки «в обійми потрапляє лише те, що залишили від Реальності вищі цінності, останки реактивних сил і волі до Ніщо» [5, с. 44]. Людина прагне загибелі, що свідчить про настання п'ятого етапу стану нігілізму.

Людина стверджує, що все – марнота марнот і краще згаснути в бездіяльності, чим здійснювати тріумф знесиленого життя. Воля до Ніщо не звертається проти реактивних, протидіючих сил, заперечуючи реактивне життя як таке. Союз Бога і Людини реактивної розривається: Людина упевнена в тому, що обійдеться без Бога, що будуватиме нового Бога як утвердження активних сил. Перетворення всіх цінностей веде до тріумфу утвердження «волі до влади». «Негативність зберігається лише у формі існування того, хто утверджує, у формі агресивності, властивої утвердженню» [5, с. 47]. Дельоз, на противагу нігілізму, пропонує чотири фігури перетворення цінностей. На думку філософа, нігілізм прагне заперечити не стільки буття, скільки становлення і багатоманітність. Перша фігура перетворення цінностей передбачає, що становлення не повинне загладжуватися, поглинатися Буттям, а множинність – зводитись до Єдності. Друга фігура перетворення цінностей формулюється Дельозом як подвійне ствердження. Філософ-постмодерніст пояснює даний процес переходу цінностей за допомогою міфологічних образів. Допоки Аріадна любить Тезея, вона долучається до сил, що відкидають життя. Тезей – великий шахрай, дух заперечення у формі помилкового ствердження. Зраджена Тезеєм Аріадна відчуває, що наближається Діоніс – багаторазово ствердна воля, яка нічим себе не обтяжує, яка вмє сміятися і грати. Якщо Діоніс – утвердження буття, то Аріадна – утвердження утвердження, тобто подвійне ствердження. Третя фігура перетворення цінностей показує, що становлення більше не протистоїть Буттю, багатоманітність – Єдиному.

На четвертому етапі перетворення цінностей Дельоз утворює появу Надлюдини як зосередження в Людині всього, що може бути утверджене. Це «вища форма того, що є, тип, представлений у вибіркового бутті, породження і суб'єктивний початок цього буття» [5, с. 57]. Дельоз намагається показати можливість вільного вибору думки і життя, право людини на переосмислення традиційних, навіть освячених багатовіковою традицією цінностей. Мислитель виступає проти лицемірної моралі сучасного йому суспільства і намагається створити образ вільної людини.

Дельоз, продемонструвавши «реактивність» нігілізму на матеріалі Ніцше і, на відміну від останнього, переконливо відмовившись від причетності нігілістичному дискурсу, у роботах 1960-х років послідовно розробляє принцип, кардинально відмінний від будь-якого «ні» – негативності, небуття, недостатності. Розвиваючи ідеї Бергсона, Дельоз наполягає, що те, що сприймається нами як «відсутність» речі, є насправді просто інший стан світу, посиленний відчуттям нестачі, тугою за цим відсутнім об'єктом. Ідея небуття, таким чином, створюється штучно, вона «з'являється, коли замість схоплювання різних реальностей, невиразно замічених одна іншою, ми змішуємо їх в однорідності Буття взагалі, яке може бути протиставлене тільки небуттю» [6, с. 233]. Заперечення, таким чином, мислиться як «тінь більш високого принципу, тінь розрізнення, яке стоїть поруч із виробленим твердженням», а буття визначається як «розрізнення, яке розрізняє» [7, с. 88-89]. Дельоз гадає, що принцип розходження дозволяє диференціювати й нейтралізувати протилежність буття й ніщо і пов'язує розходження із силами активності й твердження, що виключають усякий нігілізм.

У наш час, як відзначає А. Глюксман, аналітик нігілізму XXI ст., «нігілізм існує через самого себе і для себе самого. Він визначає відношення до себе, відношення до іншого, образ спільного буття і протистояння із зовнішнім світом. Він дає сукупність того, що економісти і соціологи називають “способом життя”, а також уможливає “бачення світу”. З нього слідує практика, відношення до всього...» [8, с. 98-99].

Характеризуючи нігілізм, А. Глюксман хоч і використовує терміни «заперечення», «негативне», «небуття», «ніщо», але розуміє під ними, як правило, агресивність, екстремізм, руйнівні дії. Нігілізм аж ніяк не одержимий небуттям або запереченням, він скоріше навіть «позитивний», являє собою «активну силу», що реалізує розрізнявальну, «стверджувальну» міць буття. Подібно до того, як, згідно з думкою А. Глюксмана, нігілізм «не знає зла», він «не знає» й негативності. Нігілістична гра (пост)сучасності протиставляється праці, тій праці, яку раніше зневажали як нігілістичний фактор епохи модерну: великі нігілісти, стверджує французький філософ, власне «гравці», а не «трудівники» [8, с. 103].

В цьому контексті зовсім не випадково виникає посилання до «ніцшеанського» питання про сутність нігілізму. А. Глюксман малює справжню карикатуру на «позитивний» (анти)нігілізм Ж. Дельоза, сатирично зображуючи три фігури сучасного ніцшеанського нігілізму: верблюдів, що символізує пасивний «нігілізм всупереч собі»; лева («фігура нігіліста активного») і «ніцшеанської дитини» («досконалого нігіліста»). Саме третя фігура асоціюється з ігровим світовідчуттям: «Він грає, творячи. Він творить, граючи. Це художник, він об'єднує в собі і верблюда, і лева» [8, с. 58]. А. Глюксман відзначає те, що багато ніцшеанських теоретиків намагалися розташувати в ієрархічному порядку ці три фігури і закликали нас подолати нігілізм низького рівня, нігілізм верблюда й віслюка, щоб дібратися до нігілізму досконалого і навіть до позамежового олімпійського, де нігілізм перетворюється в чисту силу ствердження, у чисту «любов» [8, с. 58]. Мотив нігілістичної дитини, «доідеологічної» істоти, що перебуває «по ту сторону» всіх опозицій,

в чистому «розрізненні», філософ виявляє у творчості Достоевського: «Російський письменник настільки мало схильний зводити нігілізм до панування однієї ідеї або до диктату однієї ідеології, що задумував роман, єдиними героями якого були б діти. Хлопчаки, ці в повному сенсі слова доідеологічні особистості. Дитяче царство повинне було представити загострений образ нігілістичного апокаліпсису» [8, с. 119].

Ж. Бодрійяр розглядає нігілізм як нігілістичний рух, що зачіпає всі сторони життя сучасної культури і призводить в кінцевому рахунку до зникнення самого нігілізму, коли він більше не зустрічає нічого, щоб йому протистояло, і, по суті справи, розчиняється сам у собі.

Три послідовні етапи становлення європейського нігілізму Бодрійяр пов'язує, відповідно, з руйнуванням порядку видимості, руйнуванням порядку сенсу і, нарешті, із завершальним «етапом зникнення». Вони можуть бути проілюстровані на прикладі мистецтва, яке у своєму історичному русі відтворює стадії нігілістичного заперечення реального. Тут, як відзначає Бодрійяр, «романтизм був першим проявом, великим проявом нігілізму: він сприяв, у цілковитій згоді з Револуцією й Просвітництвом, руйнуванню порядку видимості. Сюрреалізм, дадаїзм, абсурдизм були другим великим кроком, що містили в собі риси нігілізму, який відповідав руйнуванню порядку сенсу» [9, с. 23].

Але ці ранні форми нігілізму не торкаються, згідно з Бодрійяром, мистецтва нашого часу – «постсучасності», яке, зустрівшись з найсучаснішою формою нігілізму – нігілізмом симуляції, – опинилось на порозі власної смерті, зрозуміло, не в буквальному значенні, але в значенні пережиття власного сенсу і краси, які покидають мистецтво постмодернізму, що залишилося існувати у власному сні марень [10, с. 164-168]. Бодрійяр констатує: «Сучасне мистецтво сьогодні шукає відходу від самого себе, самозаперечення. І понад усе воно жадає самореалізації, як само-гіперреалізації, жадає переходу до своєї сутності, де тепер лише порожнеча. Тут – запаморочливе занурення в безодню, але тут – заціпеніння. Екстаз “вульгарного об’єкта” тягне за собою перехід художнього акту в його екстатичну форму, де він, вже не потребуючи навіть об’єкта, нескінченно обертається довкола самого себе, аби, врешті-решт, зникнути в цьому обертанні. Мистецтво сьогодні захоплене лише магією власного зникнення» [11, с. 13]. Бодрійяр говорить про радикалізацію нігілістичного руху аж до стадії, коли нігілістичний екстаз, властивий модусу зникнення, призводить до зникнення самого нігілізму, його розчинення в нейтральних і байдужих формах симуляції. Тут визначальним чинником стає невизначеність, а вірніше – принципова невизначеність будь-яких теоретичних побудов, що припиняють співвідноситися з єдиним порядком реальності, мети і сенсу. Згідно з Бодрійяром, в наші дні «навіть сцена аналізу стала невизначеною, випадковою: теорії зносяться цими хвилями невизначеності і випадковості (але насправді нігілізм вже неможливий, бо оскільки він ще є теорією, хоча і безнадійною; але ще визначеною уявою кінця)» [9, с. 232].

Нігілізм, як це проілюстровано в Бодрійяра, в першу чергу руйнує простір теорії, і лише досягаючи цієї мети, він анігілює себе, оскільки відсутнє те, що могло б йому протистояти. Відповідно говорити про подолання нігілізму означає вести мову про відновлення теорії і, перш за все, онтологічної теорії, яка не зазнала б нігілістичного впливу і не була б живильним середовищем для появи і проліферації нових форм нігілізму. Ж. Бодрійяр, розробляючи тему нігілізму, ставить питання про перехід або мутацію нігілізму в його нові форми, адаптовані до сучасних реалій і які адаптують їх до себе.

Постмодерністський нігілізм слід розглядати як «смерть універсалій» – звільнення від старих авторитетів і легітимація нових, відмова від класичних цінностей і норм, а не принцип переоцінки всіх цінностей. В цьому контексті сучасна епоха постає як ера порожнечі, а цивілізаційний світ – світом симулякрів, тобто образів, чії домагання спотворені або відхилені. Феномен нігілізму у філософській парадигмі постмодернізму – нігілізм змішаного типу, представлений у вигляді синтезу різних його форм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ильин И. Постмодернизм: словарь терминов / И. Ильин. – М. : ИНИОН РАН – INTRADA, 2001. – 384 с.
2. Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
3. Новейший философский словарь. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1280 с.
4. Лютий Т.В. Нігілізм: анатомія Ніщо / Лютий Т.В. – К. : Парапан, 2002. – 296 с.
5. Делёз Ж. Ницше / Делёз Ж. – СПб. : Аксиома, 1997. – 186 с.
6. Делёз Ж. Бергсонизм // Делёз Ж. Эмпиризм и субъективность: опыт о человеческой природе по Юму. Критическая философия Канта: учение о способностях. Бергсонизм. Спиноза. / Ж. Делёз. – М. : PerSe, 2001.
7. Делёз Ж. Различие и повторение / Делёз Ж. – СПб. : ТОО ТК Петрополис, 1998. – 384 с.
8. Глюксман А. Достоевский на Манхэттене / Глюксман А. – Екатеринбург : У-Фактория, 2006. – 224 с.
9. Baudrillard J. Simulacres et simulation / Baudrillard J. – P. : Galilée, 1981. – 242 p.
10. Бодрийяр Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту / Бодрийяр Ж. – Екатеринбург : У-Фактория, 2006. – 200 с.
11. Baudrillard J. Les stratégies fatales / Baudrillard J. – P. : Grasset, 1983. – 210 p.

Андрей Степанов

Феномен нигилизма в философско-этической традиции постмодернизма

В статье рассмотрен феномен нигилизма в контексте философии постмодернизма. Исследованы взгляды представителей философской парадигмы постмодернизма на предмет нигилизма. Доказано, что сущность постмодернистской концепции нигилизма заключается в том, что феномен нигилизма находится в континууме всех сторон жизни современной культуры, пронизывает структуру любого современного общества, выступает определенным способом существования, переходит или мутирует в новые формы, адаптированные к современным реалиям.

Andrij Stepanov

A Phenomenon of Nihilism in Philosophical-Ethic Traditions of Postmodernism

In the article a phenomenon of nihilism in context of post-modernist philosophy is considered. The views of spokesmen of philosophical postmodernist paradigm on the subject of nihilism are investigated. It is proved the essence of post-modern concept of nihilism is that the phenomenon of nihilism is in continuum of all aspects of contemporary culture's life, pierces the structure of any modern society, takes the part of certain way of living, develops or mutates into new forms adapted for modern realia.

Стаття надійшла до редакції 28.12.2009.